

УДК 32:001.8

Осмыслення людської тілесності у політичному дискурсі

Ярослав Потапенко,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії і культури України
Переяслав-Хмельницького державного
педагогічного університету
імені Григорія Сковороди

У статті на основі комплексного історико-політологічного підходу розглядаються варіанти й моделі реценції людської тілесності як об'єкту та інструменту стратегії владного впливу у площині політичного. Особлива увага приділяється проблемам контролю над тілом з боку соціуму і влади, становлення й еволюції «соціального тіла», деперсоналізації й симулятивної редукції тілесності в сучасному політичному дискурсі.

Ключові слова: тіло, тілесність, стратегії влади, політичний дискурс, сексуальність.

In the article on the basis of complex historical and political approach the models and variants of reception of human corporality as an object and instrument of power-influence strategy in political area are studied. Special attention is taken to the problems of control over the body by society and authority, becoming and evolution of "social body", depersonalization and simulatory reduction of body in modern political discourse.

Keywords: body, corporality, strategies of power, political discourse, sexuality.

При поверхневому підході здається, що сфера людської тілесності, природного буття індивіда максимально віддалена від сфери політичного, адже стосується зовсім іншого рівня системи суспільного життя. Проте в другій половині ХХ століття цілком очевидно стала надзвичайно

тісна взаємопов'язаність і взаємозалежність проблем влади, нагляду, контролю, дисциплінарних практик, соціальної детермінованості з аспектами тілесності, сексуальності, спадковості, біологічно-генетичної детермінованості індивіда. Сьогодні існують цілі наукові напрямки дослідження проблем влади, котрі явно або опосередковано фокусуються на тілесні.

Контроль над тілом людини з боку соціуму і влади в різні часи і в різних цивілізаційних утвореннях мав свою специфіку, як стосовно ступеня цього контролю, так і щодо форм його реалізації [1, с. 165]. Проте незаперечним у сучасній соціогуманітаристиці залишається той факт, що повноцінний розгляд концептуальних теоретичних і практичних проблем і завдань, пов'язаних із феноменом політичної влади, абсолютно неможливий без серйозного осмислення тілесної (соматичної) проблематики, її важливості для сфери політичного. Адже *homo politicos* є завжди *homo somaticos*. За словами П. Бурдьє, «тіло є здійснення політична міфологія, інкорпорована й перетворена у владну диспозицію» [2, с. 136]. Тілесні практики, стилі, постави, пози, жести – завжди наслідки певних політико-ідеологічних настанов чи орієнтирів, неодмінно навантажені значною кількістю соціальних сигніфікацій та політичних значень (або, принаймні, підтекстів і невідрефлектованих інтенцій). Суспільно-політичні дихотомії, ієрархії, антагонізми й субординації мають стійку тенденцію до відображення в репрезентаціях тіла. Так, російська дослідниця Є. Вікуліна розглядає репрезентації тіла на світлинах радянських журналів періоду «відлиги» саме як яскравий прояв владного дискурсу, котрий у поєднанні зі стратегією медикалізації формував уявлення громадян СРСР про тіло і підкоряв їх подібним уявленням з метою тотального контролю. Тілесні репрезентації (статі, етносу, віку, класу), на думку вченої, якнайкраще ілюструють загальну картину ідеологічного монопартійного диктату [4]. Як стверджував М. Фуко, немає нічого більш матеріального, фізичного й тілесного, аніж здійснення влади [12, с. 163].

Сфера політичного надзвичайно сильно впливає на ставлення до тілесності людини, режими її функціонування і стратегії репрезентації. Так, поєднання ідеології підприємництва з етикою протестантизму створило благодатний ґрунт для відродження цінностей тілесного буття і формування культу «людини тілесної» (з орієнтацією на збереження здоров'я, формування привабливого фізичного іміджу, працю над тілом). Звідси походить і переорієнтація базових психологічних характеристик, серед яких на провідні позиції виходять індивідуалізм, визнання самоцінності індивіда, формування «досягальницької» мотивації (на противагу «адаптивній»), усвідомлення відповідальності за свої дії й необхідності творчої свободи. Дезіндивідуалізація, навпаки, веде до знецінення соматичної культури людини.

Як стверджує Н. Ауберт, чинник тілесного, природного начала буття людини набуває дедалі більшої ваги в організації управління

суспільними процесами: «нова управлінська система має передусім дати можливість реалізувати «нарцисичну енергію» кожного індивіда» [1, с. 177]. Пов'язана з тілесністю вітальна «антираціональність» розглядається як дієва альтернатива дискредитовано-рудиментарній і недієвій в умовах інформаційного «мережового» суспільства бюрократичній раціональності.

Фемінізм, вибудовуючи ідеологічно-смысловий ланцюг «жінка – тіло – політика – пригнічення», фундаментує досить потужний і впливовий у сучасному світі напрям дослідження як тілесності, так і політики. Цікаво відзначити, що з позицій фемінізму навіть такий, здавалося б, банальний атрибут повсякденності, як дієта, набуває політико-ідеологічної ваги: як форма «тілесного дисциплінування», що тривалий час залишається впливовою практикою влади в соціумі, адже «запрограмовує» жінку на досягнення ідеалів, бажаних чоловікам [1, с. 185]. Феміністична критика доволі переконливо показала, що контроль над тілом – це один з найефективніших інструментів патріархату. Жінка «замуровувалася» в набір дихотомій, у якому вона поставала як непомітна, мовчазна, неважлива категорія природи, тіла, згустку емоцій на контрасті з культурою, мисленням і розумом (ідеальним втіленням яких поставав білий гетеросексуальний чоловік-протестант з середнього класу [8, с. 41]).

Як переконливо доводив М. Фуко, тілесна дисципліна була і залишається протягом тривалого часу постійною практикою влади, що генерує уявлення людини про себе саму й підкоряє її цим уявленням. П. Хаттон, розвиваючи ідеї М. Фуко, констатує: «Я – це абстрактна конструкція, яка постійно заново створюється в перебігу подій, що генерується імперативами політичної діяльності... Модель особистості – це частина того процесу, через який влада формує наше знання про себе» [1, с. 163]. Ці моделі стають засобом, завдяки якому влада «добирається до тіла через його ідеалізацію».

Послідовники концепції М. Фуко розбудовують деталізовану «систему субординації тіла» стосовно організованої влади соціуму. Ця система включає в себе досить розгалужену систему «риторик, котрі облуптують тіло», векторів залежності та підпорядкованості тіла: політико-ідеологічну, економічну, технологічну, епістемологічну, семіотичну, психоаналітичну, спортивну тощо. В результаті, за словами А. Крокера, «тіло сьогодні зазнало подвійної смерті: смерті в якості тіла природного, що все активніше витісняється соціальною мовою буття, – і смерті в якості тіла дискурсивного, котре зникає в просторі розмитих меж соціуму» [6, с. 25-27].

Серед найбільш яскраво виражених форм виявлення залежності людської тілесності від соціального контексту її буття, російська дослідниця І. Биховская виокремлює феномен т. зв. «медикалізованого тіла» і стверджує: масштабні можливості і спектр застосування біотехнологій, здатність кардинально впливати як на соматичні, так і на психічні характеристики людини завдяки медикаментозному втручанням

в функціонування організму можуть перетворити природне тіло на специфічний артефакт сучасної цивілізації [1, с. 164].

В європейських суспільствах доби середньовіччя, як стверджував М. Фуко, тіло короля було не метафорою (легітимізованої Господом влади – **П. Я.**), а політичною річчю: його тілесна присутність мислилася необхідною умовою життєдіяльності монархії. Тілесно-матеріальний характер влади монарха виявлявся у поширеному міфі про королів-чудотворців, детально дослідженому М. Блоком ще в 1924 році. В обряді зцілення, котрий практикувався протягом восьми століть у Франції та Англії, ключовим було уявлення про те, що цілительна сила короля – це не його особиста властивість, а влада, прихована в «династичному тілі» Меровінгів та Плантагенетів (правитель був чудотворцем, бо належав по крові до однієї з цих династій). Влада акумулювалася в тілі короля як його визначальна субстанція. Ритуал зцілення ставав результатом абсолютної «політизації» тіла, його безпосередньої включеності у стосунки влади («фізична присутність величі»). Поняття-статус первинно мало значення особливої якості королівського тіла, його природної властивості владарювати (а не соціальне визнання і престиж). Укази правителя мислилися як акустичне продовження «династичного тіла»; щоб їх оприсутнити, потрібні понадординарні фізичні зусилля, недоступні звичайному тілу [3, с. 25-26].

В. Бурлачук пропонує розглядати формування ідеї держави в середньовічній політичній думці як процес «розширення» королівського тіла до масштабів усієї території, на якій живуть його піддані. Тіло короля символізувало єдність держави, ставало метафорою суспільства як сукупності тіл індивідів, що зливаються в єдиний соціальний організм. Політичні мислителі європейського середньовіччя обґрунтовували концепцію ототожнення тіла монарха й тіла держави уявленнями про «подвійне тіло» короля – смертне та безсмертне (останнім і є, власне, держава) [3, с. 27].

Після дискредитації монархічного принципу в XIX ст. новим політичним началом стає «тіло суспільне», котре вимагає захисту засобами «майже медичними»; замість ритуалів, котрі символічно відновлювали цілісність тіла монарха, застосовують лікувальні заходи (ізоляцію хворих, нагляд за інфікованими, виключення правопорушників). Видатний французький мислитель був глибоко переконаний в останні роки свого життя в тому, що саме на вивченні механізмів влади, «інвестованих» в тіла, жести, способи поведінки, необхідно будувати археологію гуманітарних наук. При цьому головне завдання справжнього інтелектуала – дати інструмент аналізу цих механізмів і опосередкувань [12, с. 167-168].

П. Романов і Є. Ярская-Смірнова, досліджуючи стратегії «медикалізації» тіла індивіда, розглядають механізми, за допомогою яких соціальна група виключає зі свого складу «невалідні» тіла (хворих, маргіналів тощо) як небезпечні й нікчемні. Автори висувають низку доволі цікавих припущень, серед яких ключовою виглядає теза про те, що політичні

норми й соціокультурні цінності керувалися «медичною» владою, втілюючись у державних стратегіях, переорієнтовуючись і множачись у потоках інформації й капіталів [9]. Медицина перетворилася на головний інструмент соціального контролю, більш владний, ніж релігія і закон. Її моральна влада через контроль над тілесністю людини всіляко підтримувала і санкціонувала усталений соціально-політичний лад капіталістичних держав Заходу, посилювала прояви патріархату і расизму, формувала в людях залежність від лікарів, – проте політичні й економічні умови лише посилювали подальше погіршення здоров'я маргіналізованих індивідів і груп. Подібне бачення ситуації і стало однією з провідних тез політекономічної й неомарксистської критики в 1970-х роках [9].

Доволі переконливим виглядає твердження про те, що з початком Нового часу влада не припиняла винаходити все нові й нові «політичні технології тіла» [3, с. 29]. Формування в цей період «нової національної тілесності», що цементується спільністю крові, мови та традицій, стало органічним продовженням-еволюцією концепту «сакрального тіла короля» (саме він надихав появу нових концепцій єдності соціуму). Політичне тіло республіки у ранньомодерній Європі поставало як результат договору, наділеного ознаками божественної легітимізованості, з волі якої народжувалася нова тілесність як певне колективне «я», що мало суверенне життя і волю. Відтоді держава тлумачилася, насамперед, як акт асоціації, завдяки котрому соціум здобував тіло й душу, – поза цим колективним актом держава не мала ані тіла (території), ані душі (громадянського обов'язку і волі) [3, с. 29].

Влада вводить людину в простір, заповнений певними смислами, що визначають легітимні практики осмислення і сприйняття світу. Завдяки цьому влада формує повсякденне життя тіла людини, «втілює» її буття. Саме вона запроваджує нормативні зразки тілесності, розділяючи їх за принципом «нормальне» й «ненормальне» (як і вчинки, бажання, стани свідомості). За словами Г. Тульчинського, влада створює «слухняне тіло» через його позиціонування в соціальному просторі, використовуючи стратегії відгороджування й опрацювання простору за принципом «кожному індивіду – своє місце». Політична ієрархізація й кодифікація соціального простору шляхом кореляції у ньому пози й жесту тіла призводить до утвердження «дисципліни розподілення тілесності» з метою її «корисного» застосування в цілях, владою декларованих і санкціонованих [11]. Осмислюючи практики публічної страти злочинців як форми найвищої демонстрації влади над тілом, дослідник стверджує, що кара мала сприйматися як помста народу (а не тільки правителя). Лише в цьому випадку забезпечувалася легітимність влади, адже народ ставав співпричетним до владних повноважень і відповідальності за них, – так влада здобувала своє тіло [11].

З розвитком цивілізації репресивно-каральні заходи відійшли на другорядні ролі, поступившись місцем дискурсивним стратегіям влади, котрі базувалися на знаках і символах престижності й респектабельності, що заохочували людину до певних дій, підштовхували, спокушали, інтенсивно стимулюючи бажання, до задоволення яких мав прагнути «нормальний» індивід (і відволікатися завдяки цьому від «крамольних» думок та настроїв). Тіло людини потрапило «в оберемок» цього маніпулятивно-спокусницького дискурсу в першу чергу. Мислячи в подібному ключі, М. Фуко доходить висновку, що сексуальність, як один із найінтенсивніших маркерів тілесного буття, є конструкцією, змонтованою владою у ранньомодерну добу, але аж ніяк не природною даністю [13, с. 115]. Використовуючи знаки та мову, зорганізовуючи тілесну та комунікативну практики й маніпулюючи тілесністю індивіда, влада komponує соціальне тіло «держави-Левіафана». Таким чином тіла окремих індивідів повністю виявляються підкореними величезній «соціальній машині» [11].

Сучасний політичний дискурс дуже уважний до виявів тілесності: влада об'єктивується в комунікативному ряді тілесних метонімій, зміна політичного стилю подається як зміна жесту, фізичний стан глави держави інтерпретується (вже традиційно) як стан самої влади. Цим пояснюються перманентні нав'язливі підкреслювання топ-політиків, як в Україні, так і за її межами, своєї фізичної сили, зовнішньої привабливості, енергійності, витривалості й сексуальності (як правило, імітованих і симульованих): це й «видатний дзюдоїст та лижник» В. Путін, і «баскетболіст» Б. Обама, й «тенісист» В. Янукович (який, буцімто ще й регулярно плаває по 5 км в басейні), і «гламурно-еротична» «Леді Ю» тощо. Елементи тілесності ряду в якості політичних конструктів демонструють гіперперсоналізацію політичної влади в сучасному світі. Як стверджує Г. Орлова, об'єктивуючись у континуумі «тілесне-вербальне», політичне тіло виявляється дискурсивним виробом влади і базовим плацдармом політичної комунікації водночас. Присутність політичного тіла має структуруючий вплив на політичну реальність – його відсутність виявляє «сигніфікативну немічність» політика (адже саме з політичним тілом нерозривно пов'язані фактурна ідентичність, емблематичний досвід і харизма політика – а то й взагалі є похідними від нього) [7]. Тіло правителя в якості надзвичайно ефективного інструменту політики надає віртуальному, переповненому симулякрами і медіа-подіями світу сучасної політики ефекту реальності. Досконалість «технік тіла» політичних діячів досить часто лягає в основу їх «політичного капіталу»: тілесні конструкти, включені в політичний дискурс, переконливо «виробляють реальність» [7]. За словами М. Вертуя, «ми стали біосоціальними і навіть не помітили цього».

У найбільш «чистому» вигляді вплив влади на тілесність помітний у ситуації панування тоталітарних режимів, що безапеляційно диктують свої вимоги до громадян, «програмують» потрібні їм характеристики і

якості, підлаштовують природне начало в людині до очікуваного й офіційно декларованого «стандарту якості». Чим вищим є ступінь формалізації та регламентації соціальної поведінки, тим серйознішими виявляються і вимоги стосовно контролю над тілом. У тоталітарних системах особистісне начало всіляко пригнічується, а тілесність людини зводиться до рівня лише природного феномену або обґрунтовується необхідність використання фізичних якостей людини у якості інструмента для вирішення соціально-політичних завдань (отже, тільки як елемент функціональної системи, виключно як «тіло соціальне»). В тоталітарних країнах – СРСР та Німеччині – у 1930-х роках влада демонструвала свою надмірну потужність і невичерпну вітальність шляхом масових спортивних змагань, демонстрацій, парадів як вияву масового дисциплінованого тоталітарного тіла.

П. Бурдье та Ж. Бодрійяр показують у своїх роботах, що в сучасному суспільстві влада здійснює контроль не шляхом примусу, а через спокусу. Ця стратегія, як і попередня значною мірою зорієнтована саме на тіло людини, на спокусливу пропозицію для нього все нових і нових задовольень, розваг, послуг, товарів, можливих станів і режимів функціонування. Стимуляція й інтенсифікація плотських насолод і чуттєвих вражень веде до утвердження одновимірного зманіжено-рафінованого тіла, сконструйованого за каналами порно-гламуру й «силіконово-пластилінових» еталонів подіумних моделей. Расова, етнічна, гендерна, вікова та інші ідентифікації відкидаються як архаїчні й долаються завдяки досягненням пластичної хірургії та фармацевтичної індустрії. Навіть заплющивши очі на морально-етичний бік справи, мусимо констатувати негативні наслідки в царині політичній: зациклена на панеротизмі й колекціонуванні вражень, людина не здатна усвідомити соціальну несправедливість чи політичні зловживання еліти, перетворюється на духовно-вольового «імпотента» як надійного гаранта стабільності нав'язаної їй системи владно-політичного домінування.

Різноманіття всіх можливих тілесних переживань фокусується, на думку В. Бурлачука, на сфері сексуальності, яка компенсує суб'єкту втрату символічної цілісності. Тіло моделі символізує новий образ влади, котра уникає просторової локалізації і «пересувається по світу з кейсом та мобільним телефоном» [3, с. 34-35]. Є всі підстави погодитися з висновком про те, що сьогодні навіть фізіологічні процеси потрактовуються як соціальні й підлягають соціальному контролю. Тіло деперсоналізується, набуває рис речі, об'єкту, засобу для досягнення задоволення, соціально утилізується. Можливості варіативного самоконструювання тіла індивідом, здатні чинити опір захопленню тіла відносинами влади, всіляко дискримінуються, маргіналізуються або нівелюються як політично шкідливі й семантично позбавлені сенсу з позицій панівного соціокультурного канону (оскільки не піддаються уніфікаційним перекодуванням і «правильним» переозначенням).

В умовах глобалізованого інформаційного суспільства, в якому суспільно-політичні інститути інтенсивно антропоморфізуються, людське тіло активно деперсоналізується, редукується до стану «симулякру», фантому тіла, позбавленого важливих і незамінних функцій [3, с. 27-37]. Розбираючи і збираючи тіло людини заново (за висловом М. Фуко), почергово деконструюючи і реконструюючи його, влада експлуатує тілесність людини – онтологічно-екзистенційну основу її буття – у якості ключового об'єкта, інструмента й аргументу маніпулятивних стратегій, спрямованих на досягнення максимального домінування в площині політичного (яка анексує всі сфери людської життєдіяльності в єдину синкретичну мегасистему гіперреальності).

Наведена теза може бути кваліфікована як логічний висновок доволі репрезентативного і впливового критичного напрямку в сучасній соціогуманітаристиці.

Література:

1. **Быховская И. М.** Homo somaticos: аксиология человеческого тела. – М.: Эдиториал УРСС, 2000. – 208 с.
2. **Бурдые П.** Практический смысл. – С-Пб.: Алетея, 2001. – 342 с.
3. **Бурлачук В.** Власть и тело: история любви // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2006. – № 2. – С. 24-37.
4. **Викулина Е. И.** Конструирование новой телесности: медиализация и забота о себе в годы “оттепели” / Социс. – 2010. – № 9. – С. 113-119.
5. **Гомілко О.** Метафізика тілесності: концепт тіла у філософському дискурсі. – К.: Наукова думка, 2001. – 340 с.
6. **Kroker A., Kroker M.** Body Invaders: Sexuality and the Postmodern Condition. – London, 1988. – 277 p.
7. **Орлова Г.** Политическое тело президента [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.countries.ru/Library/politology/body.htm.
8. **Peterson A.** Unmasking the Masculine: “Men” and “Identity” in a Skeptical Age. – London: Thousand Oaks, 1998. – 348 p.
9. **Романов П. В., Ярская-Смирнова Е. Р.** Образ власти и власть образа. Большое тело в культуре // Теория моды. – 2011. – № 18. – С. 91-116.
10. **Schwartz H.** Never Satisfied: A Cultural History of Diets, Fantasies and Fat. – New-York, 1986. – 468 p.
11. **Тульчинский Г. Л.** Власть и тело власти / Проективный философский словарь, 2002 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://terme.ru/dictionary/951/word>.
12. **Фуко М.** Власть и тело [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [www.gumer.info/bibliotek Buks/Culture/Fuko](http://www.gumer.info/bibliotek/Buks/Culture/Fuko).
13. **Фуко М.** Воля к истине: по ту сторону знания, власти и сексуальности. Работы разных лет. – М.: Касталь, 1996. – 448 с.